UMDE DİNİ TETKİKLER DERGİSİ
UMDE JOURNAL OF RELIGIOUS INQUIRIES
Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 1 (Temmuz/July 2019): 9-47

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 14.07.2019
Kabul Tarihi / Accepted: 19.07.2019
Yayın Tarihi / Published: 30.07.2019

Kur'ân-ı Kerîm'de Ahirette Yaşanacak Pişmanlık Sahneleri

Zülfikar Durmuş* – Havva Özata**

"Bize gelen peygambere kulak verip dinleseydik yahut aklıselimle hareket etseydik şimdi bu alevli ateşte yananlardan olmazdık." (el-Mülk 67/10)

Öz: Âhiret olgusu Kur'an'da en çok bahsi geçen konular arasında yer almaktadır. İmanın esaslarından biri olan âhirete iman, Kur'an'da Allah'a iman ile birlikte pek çok kez geçmektedir. Aynı şekilde Kur'an'da insanın dünyada yaptıklarının karşılığını herhangi bir haksızlığa uğramadan âhirette bulacağı da sürekli olarak zikredilmektedir. İlahi murada uygun bir hayat sürenlerin cennet mükâfatına nail olacağı, aksi bir hayat tarzı benimseyenlerin ise cehennem azabına duçar olacağı ifade edilmektedir. Yüce Allah, bu şekilde cennet nimetlerinden bahsettiği gibi cehennem azabından da bahsetmektedir. İnsanın bu anlamda yapıp ettiklerine dikkat etmesinin gerekliliği, Kur'an'da Rahman ve Rahim olan Allah'ın rahmetinin tecellisi olarak bir uyarı şeklinde her zaman karşımıza çıkmaktadır. Bu uyarılar içerisinde "pişmanlık sahneleri" önemli bir yer tutmaktadır. Bu çeşit sahneler bazen "keşke" anlamını ifade eden bir edat ile bazen de doğrudan pişmanlık ifade eden bir kelimenin varlığıyla sunulmaktadır. Farklı lafızlar ile sunulan bu ifadeler, çoğunlukla imkânsız bir temenniyi içerisinde barındırmaktadır. Kur'an'ın eşsiz nazmı içerisinde, insanlara hitap eden bu sahneler, üzerinde düşünülmesi gereken birçok hikmeti barındırmaktadır. Özellikle bu sahnelerde öne çıkan insanların pişmanlık nedenlerinin tespiti, bir hidayet rehberi ve öğüt olan Kur'an'ın bu bağlamda sunmuş olduğu mesajların değerini kavramak açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada özellikle bu tür sahnelerin tasviri yapılacak ve âhiret günü insanları pişmanlığa sürükleyen davranışların tespit edilmesiyle Kur'an'ın uyarıları gözler önüne serilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Âhiret, Pişmanlık, Hasret, Temenni.

* Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.
Professor, Nevsehir Hacı Bektas Veli University, Faculty of Divinity, Department of Tafsir (Qur'anic Exegesis), Nevsehir, Turkey.
zulfikardurmus@nevsehir.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-4255-0820

** Arş. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.
Research Assistant, Nevsehir Hacı Bektas Veli University, Faculty of Divinity, Department of Tafsir (Qur'anic Exegesis), Nevsehir, Turkey.
hozata@nevsehir.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-8934-9230

Atıf / Cite as: Durmuş, Zülfikar – Özata, Havva. "Kur'ân-ı Kerîm'de Ahirette Yaşanacak Pişmanlık Sahneleri". UMDE Dini Tetkikler Dergisi-UMDE Journal of Religious Inquires 2/1 (Temmuz/July 2019): 9-47.

The Scenes of Regret in the Hereafter in the Qur'an

Abstract: The concept of the Hereafter is one of the most mentioned subjects in the Qur'an. Belief in the Hereafter, which is one of the principles of faith, is mentioned in the Qur'an many times along with the belief in Allah. It is also mentioned in the Qur'an that people will find their reward or punishment in the Hereafter without any injustice. It is stated that those who lead a life in accordance with Allah's will is going to receive the reward of paradise and those who adopt the opposite way of life is going to suffer the punishment of hell. In this way, Almighty Allah speaks of the blessings of heaven as well as the punishment of hell. In this sense, the warning that one should pay attention to his/her acts always appears in the Qur'an as a manifestation of Allah's mercy, the Most Merciful. Among these warnings, "the scenes of regret" in the Hereafter occupy a significant place in the Qur'an. Such scenes are sometimes presented with a preposition that expresses the meaning of "I wish" and sometimes with the presence of a word that expresses a direct regret. These statements, presented with different words, often contain an impossible wish. In the unique verses of the Qur'an, these scenes that appeal to people contain many wisdom that must be considered. In particular, the determination of the reasons behind the regret of those people in these scenes is important in order to comprehend the value of the messages of the Qur'an, which calls itself guidance. In this study, such scenes will be depicted and the Qur'an's warnings will be revealed by identifying behaviors that lead people to regret in the Hereafter.

Keywords: The Qur'anic Exegesis/Tafsīr, the Hereafter, Regret, Heartbreak, Wish.

GİRİŞ

Allah'a ve âhiret gününe iman etmek imanın olmazsa olmazlarındandır. İmanın diğer unsurları bu iki temel inanç esası üzerine bina edilmektedir. Bu anlamda "Allah'a ve âhiret gününe iman"ın Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok kez birlikte[1] zikredilmesi oldukça anlamlıdır. Aynı şekilde bu iki esas unsurun şu hadis-i şerifte üç defa tekrarlanması son derece dikkat çekicidir: "Allah'a ve âhiret gününe iman eden komşusuna eziyet etmesin; Allah'a ve âhiret günü-ne iman eden misafirine ikram etsin; Allah'a ve âhiret gününe iman eden ya hayır söylesin yahut sussun!"[2]

1 el-Bakara 2/8, 62, 126, 177, 228, 232, 264; Âl-i İmrân 3/114; en-Nisâ 4/38, 39, 59; el-Mâide 5/69; et-Tevbe 9/18, 19, 29, 44, 45, 99; Yûsuf 12/37; en-Nûr 24/2; el-Mücâdile 58/22; el-Mümtehine 60/6; et-Talâk 65/2.

2 Buhârî, "Edeb", 31.

Kur'ân verilerinden ve hayatın pratiklerinden, tarih boyunca insanların dinî ve ahlakî anlamda en temel iki probleminin olduğu tespit edilmektedir. Birincisi, Allah'ın hakkıyla takdir edilememesi; ikincisi ise âhiret ve ölüm sonrası hayatın inkârı ki bu daha çok müşriklerle/kâfirlerle alakalıdır- ve/veya âhiret yokmuş gibi davranılması -ki bu da Müslümanlarla alakalıdır. "Âhiret hayatı Allah'ın adaletinin gereği ve insanın denenmesinin zorunlu sonucudur. Amaçsız ve sonuçsuz bir deneme anlamsız olur. Kur'ân'da sürekli olarak, insanın imanı ve küfrü, sâlih ameli ve günahına, cennet veya cehennemle karşılık göreceği vurgulanarak, yeryüzünde yapacağı tercih ve davranışları etkilenmeye çalışılmaktadır..."[3]

Bütün peygamberlerin ve ilahî bildirimlerin/vahiylerin gönderilmesindeki esas amacın, Allah'ın zatında, isim-sıfatlarında ve fiillerinde bir tek oluşunun kabul edilmesini ve bu inançla/imanla ilintili olarak da âhiret gerçeğinin mutlaka bir gün olacağı bilgi ve bilinciyle bir hayat yaşanması düşüncesinin yerleştirilmesine matuf olduğunu söyleyebiliriz. Aslında bu iki iman esası yaratılışı, hayatı, evreni anlamak ve böylece hem bu dünyayı hem de âhireti anlamlandırmak demektir. Neticede bu dünya ve âhiretin sonsuz güzelliklerine ulaşabilmenin tek adı ve adresi, insanın yaşamının merkezinde Allah ve âhiret gününe imanın yer almasıdır. Nitekim Allah'ın seçkin kulları olan peygamberlerin tebliğlerinde de bu iki iman esasının merkezi bir konuma sahip olduğuna tanıklık etmekteyiz.

İlahi vahyin son halkasını oluşturan Kur'ân-ı Kerîm'de günün birinde mutlaka gerçekleşecek olan âhiret günü ile ilgili yüzlerce âyete yer verilmesinin yanında kıyamet ve hesap gününde meydana gelecek olaylardan ve sahnelerden bahsedilmektedir. Kıyamette meydana gelecek birçok sahneye uygun olarak o anı niteleyen farklı isimlerin verildiği de dikkatlerden kaçmamaktadır.[4] İşte o gün gerçekleşecek olan sahnelerden biri de "pişmanlık" sahnesidir. Nitekim Allah Teâla Meryem 19/39. âyette kıyametin bir adını "يَوْمَ الْحَسْرَةِ/pişmanlık günü" olarak isimlendirmiş ve Hz. Peygamber'den bu güne karşı insanları uyarmasını istemiştir:

3 Ömer Özsoy - İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 246.

4 Bk. Yevmü'd-Dîn (el-Fâtiha 1/4; es-Saffât 37/20; el-İnfitâr 82/17-18); Yevmü'l-Fasl (es-Saffât 37/21; ed-Duhân 44/40; el-Mürselât 77/13-14, 38); Yevmü't-Talâk (el-Mü'min 40/15); Yevmü't-Tenâd (el-Mü'min 40/32); Yevmün Asir (el-Kamer 54/8; el-Müddessir 74/8-9); Yevmü't-Teğâbün (et-Teğâbün 64/9); Yevmü'l-Hakk (en-Nebe 78/39).

"وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ"

> "(Ey Peygamber!) O kâfirleri pişmanlıkların yaşanacağı kıyamet günü hakkında uyar. Çünkü o gün azap hükmü yerini bulacak ve pişmanlığın hiçbir faydası olmayacak. Hal böyleyken, o kâfirler hâlâ gaflet içinde olup iman etmemekte direnmektedirler."

Âyette Allah'ın âyetlerini inkâr eden kâfirlerin, kendileri için Allah'ın takdir ettiği karşılığı görünce pişmanlık içerisine düşecekleri ancak bu pişmanlıklarının bir faydasının olmayacağı zikredilmektedir. Bu insanların dünyadayken Allah hakkında haddi aşan davranışlarından pişman oldukları âhiret gününün de âyette "يَوْمَ الْحَسْرَة" olarak ifade edilmesi, yine o günde pişmanlığın boyutunu göstermesi açısından önemlidir.[5] Nitekim bu günde cehennem ehli öyle bir pişmanlık içerisinde olacaktır ki eğer Yüce Allah, onlara hayatta kalmaları noktasında bir hüküm vermeseydi pişmanlığın verdiği o acı ve ıstıraptan dolayı ölürlerdi.[6] Bu ise âhiret günü yaşanacak pişmanlığın dünyada insanın herhangi bir konuda duyduğu pişmanlığın çok üzerinde olduğunu gözler önüne sermektedir. Ayrıca o gün, sadece Allah'ı inkâr edenlerin pişmanlığı ifade edilmemektedir. Aksine hata yapan hataları için; kötülük yapan iyilik yapmadığı için; iyilik sahibi olan da daha fazla iyilik yapmadıklarına pişman olacaktır.[7]

Kıyamette yaşanacak "hasret" ve benzeri sahnelerin önceden Kur'ân-ı Kerîm'de haber verilmesi, Rahman ve Rahim sıfatlarıyla muttasıf Allah'ın sonsuz rahmetinin ve sınırsız merhametinin bir tezahürüdür. Nitekim pişmanlığın, dövünmenin, "keşke" ile başlayan temenni cümlelerinin hiçbir fayda sağlamayacağı dönüşü olmayan sonsuz bir güne karşı bütün tedbirlerin alınmasının istenmesi başka türlü anlaşıl(a)maz. Bir başka ifadeyle Yüce Allah'ın bu bildirimlerinin Müslümanların böyle sahneler yaşamaması için üzerinde tedebbür, tefekkür ve tezekkür edilmesi gereken harika bir öğüt niteliğinde olduğu kabul edilmelidir.

5 Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ile'l-Bülûği'n-Nihâhe*, (b.y., y.y., 1428/2009), ٧: ٤٥٤٢.

6 Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 2: 313.

7 Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-Tefsîr* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 5: 225; Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988), 2: 32.

Cehennem azabı o kadar korkunç ki hiçbir insan o azaba karşı dayanamaz. Hele de azabın kâfirler için sonsuz olduğu düşünüldüğünde olayın vahameti kendiliğinden anlaşılır. Kur'ân'da yüzlerce âyetin bu konuyu sürekli gündemde tutması insanoğlu için hiçbir anlam ifade etmiyor gibidir. Ancak cehennem azabına karşı insan sürekli uyarılmaktadır.[8] Kâfirler/müşrikler azabın gerçek olduğunu kendilerini bekleyen azabı gördüklerinde anlayıp kavrayacaklardır. Fakat o zaman iş işten geçmiş olacaktır. Tam da o sırada pişmanlık içerisinde kıvranan insanın, korkunç azaptan kurtulmak için dünya kadar malı olsa dahi hepsini göz kırpmadan vermeyi isteyeceği bildirilmektedir.[9] Hatta azaptan kurtulmak için ciğerpareleri olan çocuklarını bile feda etmeyi istedikleri de âyette dile getirilmektedir.[10] Bununla birlikte hesap günü onlar hakkındaki hüküm son derece adilane şekilde verilecek, dolayısıyla kendilerine hiç bir haksızlık edilmeyecektir.[11]

Âhirette, insanın pişmanlık sahneleri Kur'ân'da sıklıkla zikredilmektedir. Bu bazen doğrudan pişmanlık ifade eden bir kelime ile olabileceği gibi bazen de pişmanlık anlamı içeren bir hayıflanma, veryansın veya ileriye dönük imkânsız bir temenni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda pişmanlık ifade eden anlatım şekillerini kelime ve harf boyutunda incelememiz mümkündür.

1. PİŞMANLIK ANLAMI İFADE EDEN KELİME VE EDATLAR

1.1. Kelimeler

1.1.1. Hasret (حَسْرَة)

Elden kaçan şeye üzülmeyi ve ona karşı duyulan aşırı pişmanlığı ifade eder.[12] Türkçeye de aynı şekilde geçen hasret, "bir kimseyi, bir şeyi göreceği

8 Bk. el-Bakara 2/24; Âl-i İmrân 3/131; et-Tahrîm 66/6; el-Leyl 92/14.

9 el-Mâide 5/36, el-En'âm 6/70, Yûnus 10/54, ez-Zümer 39/47; el-Hadîd 57/15.

10 "...Yine o gün her kâfir, yeter ki azaptan kurtulayım diyerek kendi çocuklarını, eşini, kardeşini, vaktiyle kendisine sahip çıkan kabilesini ve hatta yeryüzünde kimi varsa hepsini gözünü kırpmadan feda etmek isteyecek. Lakin azaptan kurtulmak ne mümkün! Onları bekleyen tek şey, alevler saçan bir ateş olacak." (el-Meâric 70/11-14).

11 en-Nisâ 4/ 40; en-Nahl 16/111; el-Kehf 18/ 49; el-Enbiyâ 21/47; el-Mü'min 40/17.

12 Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn,* thk. Abdülhamid Hendârî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1: 316; Ebû Bekr Muhammed b. Hasen el-Ezdî, *Cemheretü'l-lüga* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1: 588; el-Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî*

gelme, özlem, iştiyak; elden kaçan veya elde edilemeyen şeyin doğurduğu üzüntü; hasret çekilen, özlenen şey" gibi anlamlarda kullanılmaktadır.[13]

Kur'ân'ın yetkin simalarından Râgıb el-İsfahânî (ö. V/XI. yüzyılın ilk çeyreği), insanın neden üzülüp pişmanlık duyduğunu çeşitli açılardan şöyle tanımlıyor: Sanki cahillik, kişinin elini kolunu bağlamış ve yapacağını ona yaptırmıştır. Veya aşırı üzülmekten kişinin kuvvelerini kontrol altına almıştır. Veyahut elinden kaçırdıklarına ulaşmasına engel olan bir yorgunluk kendisini yakalamıştır.[14]

Pişmanlığı ifade eden "hasret" kelimesi çeşitli formlarıyla Kur'ân'da dokuz defa kullanılmıştır.[15] Bunlardan kimi dünyadaki bir durum sebebiyle, kimi de âhirette vuku bulacak derin bir pişmanlığı ifade etmektedir. Dünyevi durumla alakalı olarak münafıkların zanna dayanan yanlış düşünce ve inançlarının Müslümanlara sirayet etmemesine ilişkin ilahî uyarının yer aldığı Âl-i İmrân 3/156. âyeti örnek olarak verebiliriz:

> ”يَاأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ إِذَا ضَرَبُوا فِي الْأَرْضِ أَوْ كَانُوا غُزًّى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا لِيَجْعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ حَسْرَةً فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ“
>
> "Ey Müminler! Sefere çıkan ya da savaşa katılan arkadaşları/kardeşleri hakkında, 'Bizim yanımızda olsalardı ne ölürler ne de öldürülürlerdi.' diyen o ikiyüzlü münafıklar gibi olmayın. Allah bu düşünceyi onların kalplerinde derin bir hüzün ve hasret acısına dönüştürdü. Hâlbuki canı veren de Allah'tır alan da. Allah yaptığınız her şeyi görür."

Savaşa gidip de orada şehit olan Müslüman akrabaları için münafıkların "Âh keşke..." ile başlayan cümleler kurmaları sebebiyle, bir başka ifadeyle bozuk ve zanna dayanan inanca sahip olmaları nedeniyle Allah, kalplerine üzüntü ve hasret acısı koymaktadır. Çünkü onlar Allah'ın takdirini, hükmünü

garîbi'l-Kur'ân (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 169; Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1434/2012), 2: 440; Muhammed Murtaza Zebidî, *Tâcu'l-arûs,* thk. Nevaf el-Cerrâh, (Beyrut: Dâru Sâdır, 2011), 3: 217.

13 D. Mehmet Doğan, Büyük Türkçe Sözlük, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1989),"Hasret" md., 450.

14 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* 169.

15 Bk. M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984), 201-202.

kabul etmemektedirler. Bu nedenle Allah Teâla rahmetinin bir tezahürü olarak "Ey Müminler!" hitabıyla müminlerin, münafıklar gibi söylem ve inançlara sahip olmaması için uyarmaktadır. Müfessir Zemahşerî (ö. 538/1144) bu âyette yasaklanan bir başka yöne daha dikkat çekmektedir: "Onlar gibi olmayın ki Allah, onlar gibi olmamanızı bunların gönüllerinde derin bir pişmanlık acısına çevirsin. Zira söyledikleri ve inandıkları hususlarda onlara muhalefet etmek, onları üzer ve öfkelendirir."[16]

Dünyevi olanla ilgili olarak bir başka dikkat çekici örnek de insanları Allah yolundan uzaklaştırmak için mallarını-mülklerini harcayan Mekkeli kâfirlere dair olup el-Enfâl 8/36'da ifadesini şöyle bulmaktadır:

"إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ"

> "Bu kâfirler mallarını insanları Allah yolundan alıkoymak için harcıyorlar ve bundan böyle de harcayacaklar. Ne var ki bütün bu harcamalar onlara yürek acısı olacak; çünkü daha sonra hezimete uğrayacaklar. Âhirette ise bu kâfirler cehenneme atılacaklar."

Ayetin bağlamı Bedir savaşı için mallarını harcayan Kureyş'in zenginleri ile ilgili olduğu belirtilse de[17] Taberî'nin (ö. 310/922) anlayıp yorumladığı gibi genel olarak yorumlamanın daha isabetli olduğu kanaatindeyiz. Şöyle ki: Allah ve Resulünü inkâr eden kâfirler, Hz. Peygamber'i ve müminleri yok etmek için mallarını kendileri gibi müşriklere vermektedirler. Kısaca, müşrikler müminleri Allah'a ve Resulüne imandan uzaklaştırmak için mallarını seferber etmektedirler. Bundan böyle de harcayacaklar. Fakat bu harcamalar onlar için hem dünya hem de âhirette hasrete, yani iç yangınına, pişmanlığa dönüşecek; umduklarına asla kavuşamayacaklar, Allah'ın nurunu söndüremeyecekler. Allah'ın kelimesi en yüce olandır; çünkü Allah kelimesini daima yüce tutandır. Müminler o kâfirleri hezimete uğratacak ve sonuçta cehennemi boylayacaklardır. Bu ne büyük bir pişmanlıktır![18]

16 Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîrü'l-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2009), 202.

17 Zemahşerî, *Keşşâf*, 412; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili,* , (İstanbul: Nşr. Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1982), 4: 2401.

18 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 6: 241.

1.1.2. Nedamet (الندامة)

"نَدِمَ" fiilinin mastarı olan "الندامة", "kaçan bir iş hakkında görüşün, düşüncenin değişmesinden dolayı duyulan pişmanlıktır."[19] Geçmişte yapılması mümkün olan bir şeyin yapılmaması nedeniyle kişinin iç âleminde meydana gelen üzüntü olarak ifade edilebilir. Pişmanlık, nefsin endişe, kuruntu ve kuşkularındandır. Bu durum, kişide söylem veya eylem olarak sadır olur. Pişman olan kişi, sabrettiği zaman herhangi bir söz ve/veya fiili açık etmeyip içinde gizler. Bu durum ancak şiddetli bir korkudan olur.[20]

Kelime Kur'ân'da sadece iki yerde "الندامة/pişmanlık" şeklinde[21] ve beş yerde de "نادمين /pişman olanlar" şeklinde geçer.[22] "نادمين" şeklinde geçen tüm yerlerde dünyadaki pişmanlığı dile getirirken "الندامة" şeklinde geçtiği iki yerde ise kıyamet günündeki pişmanlığı ifade etmektedir. Atıfta bulunulan iki âyette de ifade aynı kalıpta zikredilmiştir: "وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ"

"Nedamet" kelimesinin geçtiği birinci âyet, Yûnus 10/54. âyettir:

> "وَلَوْ أَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِي الْأَرْضِ لَافْتَدَتْ بِهِ وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ"
>
> "Kâfirlikte direnen herkes, dünya kadar malı olsa dahi hepsini verip cehennem azabından kurtulmayı isterdi. Nitekim o kâfirler cehennemde kendilerini bekleyen azabı görünce pişmanlıklarını açığa vurmaktan bile aciz kalacaklar. Hesap günü onlar hakkındaki hüküm son derece adilane şekilde verilecek, dolayısıyla kendilerine hiç haksızlık edilmeyecektir."

"... وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ ..." Âyette kâfirlerin pişmanlığı cehennem azabını gördükleri zaman olacağı gayet açık olup izahtan varestedir. Ancak "وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ" ifadesindeki "اسرّ" fiilinin manası ile ilgili iki görüş söz konusudur. Çünkü bu fiil zıt anlamlıdır (ezdad): Gizlemek ve açığa vurmak. "Pişmanlığın açığa vurulması", o gün katlanma, tahammül etme günü olmadığı için kâfirlikte direnenlerin layık ve nail olduğu azabın gizlenmesi gibi bir

19 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 741.

20 Muhammed Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Beyrut: Müessesetü't-Târîh, ts.), 11: 106.

21 Yûnus 10/54; es-Sebe' 34/33.

22 el-Mâide 5/31, 52; el-Mü'minûn 23/40; eş-Şuarâ 26/157; el-Hucurât 49/6.

durumun olmamasıdır. Çünkü hak edilen azabın gözle görülmesi durumu, insanı pişmanlığa sevk eder. Sonuçta cehennemden kurtuluş yolunun kaçırılması sebebiyle yanıp yıkılma hali olan derin pişmanlık açığa vurulur.[23]

"Pişmanlığın gizlenmesi" anlamına gelince -ki müfessirlerin çoğu böyle anlamıştır-[24] o kâfirler, akıllarına gelmeyen, hiç hesaba katmadıkları cehennemin şiddetli azabını bizzat gözleriyle görünce yapacakları hiçbir şeyin kalmadığını, o an kalplerindeki derin pişmanlık sızısını gizlemekten başka hiçbir şey yapamayacaklar. Hatta ağlamaktan, bağırıp çağırmaktan, kısaca pişmanlıklarını açığa vurmaktan bile aciz kalacaklar.[25] Âyetin baş tarafında şirk ve küfürde inat eden bu kâfirlerin/zalimlerin, dünya kadar malı olsa dahi o dayanılmaz ve korkunç azaptan kurtulmak için hepsini feda etmeyi isteyecekleri bildirilmektedir. Lakin onların bu talepleri asla kabul edilmeyecektir.[26]

"وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ" ibaresinde dikkat çeken bir husus da fiilin mazi siygasıyla kullanılmış olmasıdır. Aslında kıyamet gelecekte vuku bulacaktır, ancak vukuu kesin olacağı için âyette fiilin siygası mazi formunda kullanılmıştır.[27] Buradan anlaşılan odur ki, özellikle kâfirler pişmanlık sahnelerini kesinlikle yaşayacaklardır.

"Nedamet" kelimesinin geçtiği ikinci âyet ise es-Sebe' 34/33. âyettir:

"وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ إِذْ تَأْمُرُونَنَا أَنْ نَكْفُرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُ أَنْدَادًا وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَجَعَلْنَا الْأَغْلَالَ فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُون

23 Muhammed b. Yûsuf b. Ali Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-mühît*, thk. Mâhir Cevves (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2015), 12: 119.

24 Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 6: 567; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 466; Fahruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1425-26/2005), 17: 97; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân,* 5: Baskı (İskenderiye: Dâru İbni Haldûn, 1417/1996), 8: 225; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-mühît*, 12: 119; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, thk. Abdurrahmân Umeyre (Beyrut: Dâru İbni Haldûn, 1994), 2: 635; Ebü'l-Fadl Şihabüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 6: 130.

25 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 466; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 17: 97; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-mühît*, 12: 119; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 11: 106.

26 Bk. Âl-i İmrân 3/91; er-Ra'd 13/18; ez-Zümer 39/47; el-Meâric 70/11-14.

27 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 17: 97; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 11: 106.

Bu âyetin içinde bulunduğu pasaj (34/31-33) özetle şöyledir: Kur'ân'ın Allah katından geldiğine inanmamakta direnen müşrikler, hesap günü Allah'ın huzurunda el pençe divan durduruldukları zaman hâllerinin ne kadar yaman olacağı, toplum mühendisliği yaparak güçsüz halkı Allah yolundan uzaklaştırıp putlara tapmaya zorlayan kibirli ve azgın kişilerle kendilerine sorgusuz sualsiz teslim olan halkın kâfirlik suçunu birbirlerine atacakları bir sahnedir. Konumuz olan âyet (34/33) tam da bu noktada devam etmektedir: "Bu defa güçsüzler, kibirli ve azgın liderlerine şöyle diyecekler: "Hayır! Gece gündüz işiniz gücünüz, çeşitli hilelerle bizi yoldan çıkarmakla meşgul olmaktı. Nitekim bize Allah'ı inkâr etmemizi ve putları O'na ortak koşmamızı emrediyordunuz." Nihayet hepsi de cehennemdeki azabı gördüklerinde derin pişmanlıkla için için yanacaklar. Biz de o kâfirlerin boyunlarına kızgın demirden halkalar geçireceğiz. Bu ceza onların işlediği günahların karşılığından başka bir şey değildir."

Kibirli ve azgın liderler, hem kendileri dalalette olduğu hem de halkı dalalete düşürdükleri için derin bir pişmanlık duyacaklardır. Zayıf halk kitleleri ise, hem kendileri dalalette olduğu hem de saptıranlara uydukları için pişmanlık duyacaklardır.[28]

Buradaki pişmanlığın sebebinin dünyada iken iman etmemiş olmaktan kaynaklandığı açıktır. Nitekim bu durum 34/31. âyette zayıf halk kitlelerinin kibirli azgın liderlerine söylediği şu sözde ifadesini bulmaktadır: "Siz olmasaydınız biz kesinlikle mümin kimseler arasında yer alırdık." Yani azgın liderler halkı saptırmayıp imandan alıkoymasalardı Allah'ın Resulü'ne tabi olmakla mümin olacaklardı.[29]

1.2. Edatlar

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennem ehlinin pişmanlıklarını ifade eden sözcüklerin yanı sıra birçok edat da kullanılmıştır. Esasında Arap Dili dâhilinde doğrudan pişmanlık ifade eden bir edat mevcut değildir.[30] Ancak bazı edatlar,

28 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 875.

29 Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2: 262.

30 Sekkâkî (ö. 626/1229), "هلا" ve yine bu edattan dönüşen "اَلّا" ile "لو" ve "هل" harflerinden müteşekkil "لولا" ile "لوما" edatlarını pişmanlık ve teşvik harfleri "حروف التنديم والتحضيض" olarak ifade etmektedir. Ancak bu edatların Kur'an'da bu şekilde kullanımı mevcut değildir. Bk.

Kur'ân'ın nazmı içerisinde bu anlamı kazanmaktadır.[31] Pişmanlık ifade eden bu edatlar, belâgat ilminin meâni kısmında ele alınmaktadır. Ayrıca temenni anlamı taşıyan bu edatlar, talebi inşa cümlelerin sözdiziminde önemli bir yer tutmaktadır. Bu edatları şu şekilde sıralayabiliriz: "لَيْتَ", "لو", "هل", "لولا" ve "لوما". Bunlardan "لولا" ve "لوما" tıpkı "لو" gibi cezmetmeyen şart edatlarıdır.[32] Ancak bu edatlar kullanıldıkları bağlam içerisinde temenni anlamı içerseler de diğerlerinde olduğu gibi âhiretteki insanların pişmanlıklarını ifade eden temenni edatları olarak Kur'ân'da kullanılmamaktadır.

Edatların anlam alanları içerisinde yer alan temenni "meydana gelmesi istenilen fakat bunun imkânsız veya oldukça zor olduğu durumları ifade etmektedir."[33] Bu anlamı ifade etmek için Arapçada kullanılan esas edat sadece "لَيْتَ"dir.[34] Bununla birlikte diğer edatlar bir takım belâgi incelikleri içerisinde barındırarak, temenni anlamında kullanılmaktadır. Bu edatların genel anlam alanları ve Kur'ân nazmı içerisinde kazandıkları anlamları şu şekilde ifade edebiliriz:

1.2.1. "لَيْتَ"

Bu edat, hem nahiv ilminin "inne'nin benzerleri" konusunda hem de meâni ilminde bahse konu edilir ve temenni anlamı ifade eder. "لَيْتَ" gerçekleşmesi imkânsız veya zor durumlar için kullanılmaktadır. Tıpkı şairin şu şiirinde olduğu gibi:

"ليت الشباب يعود يوما"

Keşke gençlik bir gün geri dönse!

Yine ümitsiz bir fakirin şu sözü de bu kullanıma örnek olmaktadır. "ليت لي قنطارا من الذهب" (Keşke kilolarca altınım olsa!)[35]

....

Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Muhtasaru's-Sa'd şerhu telhisi Kitâbi miftâhi'l-ulûm*, thk. Abdulhamid Hindâvî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2013), 194-195.

31 Kur'an'daki temenni edatları ve bunların örnekleri için bk. Mehmet Kılıçarslan, "Kur'an-ı Kerim'deki Temenni İfadeleri", *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016): 13-44.

32 Hasan Akdağ, *Arap Dilinde Edatlar*, (Konya: Tekin Kitabevi, ts.), 383-384.

33 Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn b. Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432/2011), 170-172.

34 İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ,* 170.

35 İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ,* 171-172; Teftâzânî, *Muhtasaru's-Sa'd*, 194.

Yâsîn 36/26-27. âyetlerde elçilere iman eden ve sonunda halkın kendisini öldürmeye karar verip öldürdükleri kişinin konuşması "لَيْتَ" edatı ile şöyle dile getirilir:

"قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَالَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ"

"O zaman, 'Gir cennete!' denilerek kendisine cennet müjdesi verildi. O da, 'Rabbimin beni bağışladığı ve bana büyük ikramda bulunduğu gerçeğini keşke halkım da bilseydi!' diye sızlandı."

Artık halkın, şehit ettikleri o kişinin günahlarının bağışlandığını ve ikramlarda bulunulduğunu anlamaları imkânsızdır.

Mucizevi bir şekilde İsa'ya hamile kalan iffet abidesi Meryem'i doğum sancıları bir hurma ağacının dibine götürünce Meryem'in içinde bulunduğu ruh halinin ona söylettiği cümle "لَيْتَ" edatı ile Meryem 19/23. âyette şöyle ifadesini bulur:

"فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَالَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسْيًا مَنْسِيًّا"

"Doğum sancıları Meryem'i bir hurma ağacının dibine sürükledi. Meryem, 'Keşke bu iş başıma gelmeden önce ölseydim de tamamen unutulup gitseydim.' diye sızlandı."

Tabi Meryem'in bu temennisi imkânsızdı; çünkü Allah'ın takdiri gerçekleşecek, İsa doğacak ve İsrailoğulları'na peygamber olarak gönderilecekti...

Kur'ân'da toplamda on dört yerde geçen bu edat yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bazen dünyadaki insanın geçmişe yönelik zor veya imkânsız bir temennisini ifade etmekte,[36] bazen de âhiretteki insanın bu şekilde bir temennisini ifade etmektedir. Âhiret yurdunda yaptıklarının karşılığını gören insanın tasvir edildiği sekiz âyette "لَيْتَ" edatı, bu insanların ağzından dökülen pişmanlık ifadeleri olarak kullanılmaktadır. Çalışmamızın odak noktası da âhiretteki pişmanlıklardır.

36 Bu anlamda kullanılan diğer âyetler şunlardır: en-Nisâ 4/73; el-Kehf 18/42; el-Kasas 28/79.

Âhiretteki pişmanlığa el-En'âm 6/27. âyet örnek olarak verilebilir:

"وَلَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَالَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ"

"Onların ateşin karşısında durdurulup 'Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha rabbimizin âyetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak' dediklerini bir görsen!"

"İnkârcılar âhirette cehenneme götürülüp ateşle karşı karşıya geldiklerinde, daha önce inanmaya yanaşmadıkları akıbetleriyle yüz yüze gelince büyük bir ıstırap içinde hissettikleri pişmanlığı "Ne olur, dünyaya geri gönderilelim de rabbimizin âyetlerini bir daha yalanlamayalım; biz de inananlardan olalım!" şeklindeki temennileriyle ifade edeceklerdir."[37]

el-Furkân 25/27-28. âyetlerde hak ve hakikatten sapmış kulların kıyamet günü ellerini ısırarak "Keşke peygamberle birlikte aynı yolda olsaydım! Eyvah! Keşke falancayı kendime dost edinmeseydim!" diyecekleri bildirilmektedir. Yine bu âyette de "لَيْت" edatı bu insanların temennisini bildirmekte ve bu vesileyle onların içinde bulunduğu pişmanlık hali gözler önüne serilmektedir.

el-Ahzâb 33/66. âyette ise yüzleri ateşe dönük olan insanların pişmanlıkla ağızlarından dökülen ifade "Keşke Allah'a itaat etseydik, resulü dinleseydik" şeklinde olmaktadır. Bunun gibi diğer âyetlerde de mücrimlerin pişmanlık içerisinde "Keşke seninle -şeytana hitaben- aramız doğu ile batı kadar uzak olsaydı!",[38] "Keşke, bana kitabım verilmeseydi de hesabımın ne olduğunu bilmeseydim! Keşke ölümüm her şeyi bitirseydi",[39] "Keşke toprak olsaydım!",[40] "Keşke (âhiret) hayatım için daha önce bir şeyler yapmış olsaymışım!"[41] ifadelerinin ağızlarından döküleceği zikredilmektedir. Özetle "لَيْتَ" edatının Kur'ân nazmı içerisinde özellikle âhiret sahnelerini içeren âyetlerdeki kullanımlarında, pişmanlık içeren ve gerçekleşmesi imkânsız bir temenniyi ifade ettiği görülmektedir.

37 Hayreddin Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 2: 391.

38 ez-Zuhruf 43/38.

39 el-Hâkka 69/25-27.

40 en-Nebe' 78/ 40.

41 el-Fecr 89/24.

1.2.2. “لو”

Bu edat cezmetmeyen şart edatları arasında yer almaktadır. Edatın bu kullanışında kendisinden sonra şart/cevap şeklinde iki fiil gelmektedir. Mesela Âl-i İmrân 3/167. âyet şöyledir: “قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالا لاتَّبَعْنَاكُمْ” “Onlar ‘Eğer savaşmayı bilseydik, arkanızdan gelirdik.’ dediler.”

Farklı görevleri ve anlamları olan “لو”, olmayacak veya olması zor şeyleri istemek için kullanılan temenni edatı olarak da gelir.[42] Mesela el-Kehf 18/18. âyet şöyledir: “لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْبًا”“...Sen onları görseydin kesinlikle korkup kaçar ve büyük bir dehşete kapılırdın.” Âyette “onlar” olarak bahsedilenler Ashâb-ı Kehf’tir. Hz. Peygamber’in kendisinden asırlar önce yaşamış Ashâb-ı Kehf’in mağaradaki hallerini görmesi imkânsızdır. Âyetteki “لو” bu imkânsızlığı ifade etmektedir.

Tıpkı yukarıda “لَيْتَ” edatında olduğu gibi “لو” edatı da âhirette cehennem ehlinin bir temennisini ifade ediyorsa beraberinde pişmanlık anlamını da getirmektedir. Bu hususa ilişkin olarak el-Bakara 2/167. âyeti örnek olarak verebiliriz:

”وَقَالَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوا مِنَّا كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ“

“Tâbi olanlar şöyle diyecekler: ‘Ne olurdu, bize dünyaya geri dönme fırsatı verilseydi de, şimdi onlar bizden uzaklaştıkları gibi biz de onlardan uzaklaşsaydık!’ Böylece Allah onlara yapıp ettiklerini kendileri için pişmanlık sebepleri olarak gösterir. Onlar artık ateşten çıkacak değillerdir.”

Bu âyette inkârcıların âhirette inkâr ve isyanları yüzünden hak ettikleri azabı gördüklerinde dünyada iken güç ve kudretin Allah’a ait olduğuna inanmamakla çok kötü bir sonla karşılaştıklarını göreceklerini ve Allah’ın azabının çok şiddetli olduğunu anlayacakları ifade edilmektedir. Nitekim artık onlar için iş işten geçmiştir. Aynı şekilde önder bildikleri, sorgusuz sualsiz peşlerinden gittikleri kişilerin de onların yüzlerine bile bakmadıklarını göreceklerdir. Kurtuluş imkânlarının kalmadığını fark edince de pişmanlıkları

42 Teftâzânî, 194.

ve üzüntüleri artacak ve artık dönüşün olmadığını anlayacaklar. Dünyada yaptıkları her şey kendilerine sadece pişmanlık ve üzüntü kaynağı olacaktır.[43] Nitekim âyetin devamında gelen "حَسَرَاتٍ" kelimesi de onların pişmanlığının üst seviyede olduğunu ifade etmektedir.[44]

Bir başka örnek el-Hicr 15/2. âyetidir:

"رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ"

"Zaman olacak, inkâr edenler, 'Keşke müslüman olsaydık!' diye hayıflanacaklar."

Âyette Allah'ı inkâr edenlerin, müslümanlar karşısındaki yanlış tutumlarının farkına varıp da bu durumun kendilerini sürüklediği kötü âkıbetle karşılaştıklarında hissedecekleri pişmanlık ifade edilmektedir. İnkârcıların bu pişmanlığı ne zaman ve hangi olay veya olaylar karşısında yaşayacakları konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bunlar arasında kıyamet günü,[45] ölüm sırasında, âhirette Müslümanların cehennem ateşinden kurtuldukları vakit[46] gibi görüşler yer almaktadır. Neticede hak yoldan sapmış kâfir azabın her türlüsünü görünce yine Müslümanların da içinde bulunduğu halleri görünce kendisinin de müslüman olmadığına hayıflanacaktır.[47]

Kıyamet gününde insan yanında günahlarının bağışlanmasına vesile olacak bir şefaatçi veya samimi bir dost olmadığını fark edince yalnız bir şekilde kala kaldığını anlayacak ve "فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ" "Ah keşke bizim için dünyaya bir dönüş daha olsa da müminlerden olsak!"[48] diyerek pişmanlık içerisinde kıvranacağı zikredilmektedir. Bu şekilde pişmanlık içerisinde kalan insanın tekrar dünyaya dönme temennisi birçok âyette yinelenmektedir.[49]

43 Taberî, *Câmiu'l-beyân,* 2: 78-80.

44 Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 1: 236; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 139.

45 Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7: 490; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb,* 19: 133.

46 Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, thk. Abdülcelîl Abdühû Şelebî, (Kahire: Dâru'l-Hadîs); 3: 141; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Vanlıoğlu, (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 8: 7.

47 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb,* 19: 133.

48 eş-Şuarâ 26/102.

49 Mesela bk. el-En'âm 6/27; el-A'râf 7/53; ez-Zümer 39/58.

1.2.3. "هل"

Bu edat esasında soru anlamı ifade etmektedir.[50] Ancak bu edat da tıpkı diğerlerinde olduğu gibi gerçekleşmesi zor veya imkânsız temennileri ifade etmek için kullanılmaktadır.[51]

Dünyada imana davet edildiği zaman inkârcılıkta direnen ve sonuçta Allah'ın öfkesini ve cehennemi hak eden kâfirlerin cehennem azabından kurtulmak için yalvarışları el-Mü'min 40/11. âyette şöyle ifadesini bulur:

> " قَالُوا رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ "
>
> "Kâfirler, 'Rabbimiz! Sen bizi (bu dehşetli günde) defalarca öldürüp dirilttin. İşte şimdi günahlarımızı itiraf ediyoruz. Bize hiç kurtuluş yolu yok mu?!' diye yalvaracaklar."

Âyetteki "هل" edatı kâfirlerin bu temennilerinin asla mümkün olmayacağını ve karşılık bulmayacağını bildirir.[52] Yine bu ifadeler "ümitsizlik ve çaresizliği yoğun bir şekilde yaşayan kişiye ait sözlerdir ki bu ifadeleri şaşkınlık içerisinde bir çare, bir çözüm olarak söylemekteler.[53] Yine eş-Şûrâ 42/44. âyette ise azabı gören zalim kimselerin "هَلْ إِلَى مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلٍ" "Acaba dünyaya dönmenin hiçbir yolu yok mu?" şeklindeki sözlerine yer verilmektedir.

Yine Yüce Allah el-Aʿrâf 7/53. âyette de inkârcıların pişmanlık içerisinde söyledikleri şu sözlerini aktarmaktadır:

> "هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ"
>
> "Belli ki onlar iman etmek için ille de bu kitabın (Kur'ân) gelecekle ilgili (kıyamet, azap gibi) haberlerinin gerçekleşmesini bekliyorlar. Kur'ân'ın haber verdiği kıyamet günü gelip çattığı zaman, bu gerçeği

50 Akdağ, *Arap Dilinde Edatlar*, 452.

51 Teftâzânî, *Muhtasaru's-Saʿd*, 194.

52 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb,* 28: 39; İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz,* 4: 549.

53 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 952.

daha önce göz ardı edip umursamayanlar, 'Rabbimizin elçilerinin bize bildirdikleri meğer gerçekmiş. Şimdi bize sahip çıkacak şefaatçiler var mı acaba? Yahut dünyaya geri dönmenin ve orada önceden işlediğimiz günahların aksine rabbimizin emirleri doğrultusunda güzel işler yapmanın bir yolu yok mu?!' diye çırpınıp duracaklar. Ama bu çırpınışlar beyhude olduğu için, onların yanına bir tek hüsrana uğramış olmanın kârı kalacak; ayrıca sözde tanrıları da onları yüzüstü bırakıp gitmiş olacak."

Kur'ân-ı Kerîm'de yukarıda bahsi geçen temenni bildiren edatların yanı sıra başka edatlar da yine inkârcıların pişmanlıklarını tasvir için kullanılmıştır. Nitekim yine diğer bir soru edatı olan "اَيْنَ", inkârcıların içinde bulundukları durumun vahametini, onların çaresizlik içerisinde ne yapacaklarını bilmez şekilde ağızlarından dökülen ifadelerinde kullanılmaktadır: "يَقُولُ الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفَرُّ" "İşte o gün insan 'Kaçacak yer var mı?' diyecektir." (Kıyâme 75/10). Âyette elbette ki bütün insanlar için kaçışın olmayacağı ifade edilmekle birlikte surenin, âhiret gerçeğini, öldükten sonra dirilme hakikatini dolayısıyla hesaba çekilme gibi âhiret hallerini inkâr eden kâfirleri/müşrikleri bahse konu ettiği bilinmektedir. Pek çok müfessir, âyetteki "الْاِنْسَانُ" ile kastedilenin "kâfir" olduğunu ifade etmektedir.[54] Ancak bu ifade ile kâfir ve mümin kişinin aynı anda kastedilmesi de mümkündür.[55] Neticede hangi anlamda ele alınırsa alınsın âyet, o günün şiddetini gören kişinin korku ve iç yangınını ifade etmektedir. Kıyamet ve hesap gününden kaçışın olmayacağı çırpınış, sızlanış çaresiz insanın dilinden "أَيْنَ الْمَفَرُّ/kaçış nereye?" ifadesi ile dile getirilmektedir.[56]

İsfahânî'nin de belirttiği gibi Kur'ân'da pişmanlık anlamında kullanılan kelimelerden biri de "ويل"dir.[57] Bu kelime "acımak, acınmak, tekdir, kınama

54 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3: 422; Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Beğavî, *Meâlimü't-tenzîl,* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 4: 390; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 8: 158; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb,* 30: 198; Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârkü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl,* thk. Yûsuf Ali Bedîvî, (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1432/2011), 3: 571.

55 Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2008), 6: 153; Kurtubî, *el-Câmi',* 20: 64; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ-Muhammed Ahmed Âşûr-Abdülazîz Ğanîm, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985), 8: 302.

56 Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 16: 290-291; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl,* 2: 548.

57 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 840.

ve azarlama" anlamlarını içermektedir.[58] Kur'ân'da ise yine inkârcıların âhiret günündeki pişmanlıklarını ifadede kullanılmaktadır:

> "وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَاوَيْلَتَنَا مَالِ هَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا"
>
> "Artık amel defteri ortaya konmuştur; suçluların, onda yazılı olanlardan korkuya kapılmış olarak, 'Vay halimize! Bu nasıl kitapmış! Küçük-büyük hiçbir şey bırakmaksızın hepsini sayıp dökmüş!' dediklerini görürsün. Böylece yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır. Rabbin hiç kimseye haksızlık etmez." (el-Kehf 18/49).

İnkârcıların yapıp ettikleri bir bir sıralanınca bu kişi hayıflanmaya başlayarak "Yaptıklarımızdan dolayı bize yazıklar olsun!" diyecektir. Bu kişilerin pişmanlıklarını ifade eden kelime ise "يَا وَيْلَتَنَا" olacaktır.[59] Yine birçok âyette bu kelime pişmanlık ifadesi olarak kullanılmaktadır.[60]

2. AHİRET GÜNÜNDE PİŞMANLIK DUYULACAK KONULAR

Rahmeti kendisine ilke edinen Yüce Allah, insanların kıyamet ve hesap gününde yanıp yakılma durumunda kalmaması için yaptığı ilahî uyarılar, bildirimler son derece anlamlıdır ve de önemsenmelidir. İnsanların azap gelip çatmadan samimi bir tövbeyle rableri Allah'a yönelmesi ve O'na yürekten teslimiyet göstermeleri istenmektedir. Aksi hâlde Allah'ın azabına karşı insanlara yardım eli uzatacak kimsenin bulunmayacağı Kur'ân'da ısrarla belirtilmektedir. Allah'a teslim olunmadığı zaman hak edilen azabın hiç farkında olunmadığı bir sırada ansızın insanların karşısına çıkabileceği bildirilmektedir. Azap gelmeden önce girilmesi gereken ve azaptan koruyacak tek yol, âlemlerin Rabbi tarafından tüm insanlığa indirilen en güzel söz olan Kur'ân'a uymaktır.[61]

58 Akdağ, *Arap Dilinde Edatlar*, 444-445.

59 İbn Kesîr, *Tefsîr,* 5: 161; Ahmed Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 5: 408.

60 el-Enbiyâ 21/14; Yâsîn 36/52; es-Sâffât 37/20-21.

61 Bk. ez-Zümer 39/54-55.

Hidayet rehberi olan Kur'an'da uyarı niteliğinde bulunan pişmanlık sahnelerinde, insanın alması gereken birçok ders vardır. Özellikle insanı bu pişmanlığa sürükleyen etkenlerin belirlenip bu minvalde bir hayat sürülmesi esastır. İşte tam da bu noktada pişmanlık içerisinde kıvranan insanın ağzından dökülen ifadeler, bize yol göstermekte ve pişmanlık konusu olacak durumları tek tek sıralamaktadır:

2.1. Allah'a ve Resulüne İtaat Etmemek

Kur'ânî bir terim olan itaat sözlükte "baş eğmek, emredileni yerine getirmek, söz dinlemek" anlamlarına gelir.[62] Bizzat "itaat" kelimesi Kur'ân'da geçmez. Fakat aynı anlama gelen "taat" sözcüğü kullanılmaktadır. İtaatin fiil formu seksen beş yerde geçmektedir.[63] Mutlak olarak, yani kayıtsız ve şartsız itaat etmek, Allah'ın insanlar üzerindeki hakkıdır; zira bütün bir varlık, varlığı zorunlu ve kendiliğinden olan (vacibü'l-vücud ve kıyam bi-nefsihi) Mutlak Yaratıcı tarafından yaratılmıştır ve her şeyini O'na borçludur. Bunu şöyle formüle edebiliriz: Allah yaratan (hâlık), insan yaratılandır (mahlûk); Allah ibadet edilen (ma'bûd), insan ibadet eden (âbid); Allah yegâne rızık veren (rezzâk), insan rızık yiyendir (merzûk). Bu hakikate göre yaratılan Yaratana her daim borçludur. Allah-insan ilişkisi bağlamında insanın her şeyden önce Yüce Yaratıcısının her konuda bir ve tek olduğunu kabul etmesi (tevhid), O'na boyun eğip O'nun sözünü dinlemesi gerekmektedir. İşte bu durum Allah'ın insanlar üzerindeki en temel hakkıdır.

Peygambere itaat, Allah'ın elçisi olması hasebiyledir. Bu nedenle olsa gerek Kur'ân'da peygambere itaat genellikle Allah'a itaat emrinin hemen peşi sıra gelmektedir.[64] en-Nûr 24/54. âyette Allah'a ve resulüne itaat emrinin ardından peygambere itaatin zorunluluğunun ayrıca belirtilmesi dikkate değerdir. "Allah'a itaatin gerçeklik kazanması, O'nun buyruklarını insanlara açıklayan ve bunlara uymanın örneklerini kendi yaşantılarıyla gösteren peygamberler vasıtasıyla mümkün olacağından bazı âyetlerde[65] peygambere itaatle Allah'a itaat özdeş kılınmıştır."[66] Kur'ân-ı Kerîm, peygamberlerin

62 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 461.

63 Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, 429-431.

64 en-Nisâ 4/59; en-Nûr 24/54,

65 Âl-i İmrân 31; en-Nisâ 4/80.

66 Ömer Mahir Alper, "İtaat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 444.

kendilerine Allah'ın izniyle itaat edilmesi için gönderildiğini ifade eder.[67] Hidayetin de ancak onlara uymakla gerçekleşeceğini haber verir.[68] Allah'a ve resulüne itaati emreden kimi âyetler itaatin imanın bir sonucu ve mümin olmanın bir gereği olduğunu belirtir.[69]

Allah'a ve resulüne dünyada iken itaat etmeyenlerin, onların belirlediği ilkelere göre dini ve ahlaki erdemleri kuşanmayanların âhiretteki pişmanlıkları el-Ahzâb 33/66. âyette şöyle dile getirilmektedir: " يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَالَيْتَنَا أَطَعْنَا اللَّهَ وَأَطَعْنَا الرَّسُولَا" "Cehennem ateşinde yüzleri evrilip çevrilirken, 'Keşke dünyada iken Allah'ın emir ve yasaklarına uysaydık; keşke Peygamber'in çağrısına kulak vermiş olsaydık.' diye yanıp yakılacaklar."

Özetle dünyada Allah'a ve resülüne itaat etmek Allah'ın sonsuz rahmetine ve merhamete nail ve layık olma nedeni olacağını Yüce Kitabımızdan öğrenmekteyiz.[70] İtaat nimetinden kendilerini mahrum bırakanlar âhirette itaatsizliklerinin neye mal olduğunu anlayacak ve derin pişmanlıklar içinde yanıp yakılacaklardır.

2.2. Allah'ın Âyetlerini Yalanlamak

Genel anlamda dini gerçekleri yalanlamak demek olan tekzibin, daha çok Allah'ın âyetlerini yalanlamak olduğu göze çarpmaktadır.[71] Bunun dışında kıyametin kopması, âhiret ve ahvali, cennet, cehennem ve Allah'ın huzurunda hesap verme gibi hususlar da müşrikler/kâfirler tarafından yalanlanmıştır.[72]

Kur'ân'a göre en zalim/kâfir kimselerden biri de Allah'a yalan isnat edip O'nun âyetlerini yalanlayanlardır. Bazı müşrikler, Resul-i Ekrem'in okuduğu Kur'ân'ı dinledikleri halde kâfirlikte direnmeyi tercih ettikleri için kalplerine Kur'ân'ı anlamalarına engel olan perdeler gerilmekte ve kulakları da manen sağır edilmektedir. Bu halde olan kâfirler her türlü mucizeyi görseler bile imana gelmezler. Bu sebepledir ki o kâfirler, Hz. Peygamber'in yanına

67 en-Nisâ 4/64.

68 Bk. Meryem 19/43; eş-Şûrâ 26/52.

69 el-Enfal 8/1; en-Nûr 24/51.

70 Âl-i İmrân 3/132.

71 Bk. el-Bakara 2/39; Âl-i İmrân 3/11; el-Mâide 5/10; el-En'âm 6/21, 157; el-A'râf 7/37; Yûnus 10/17; en-Neml 27/84; ez-Zümer 39/59.

72 Bk. el-En'âm 6/29, 66; el-Furkân 25/11; Yâsîn 36/78. Hülya Alper, "Tekzip", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40: 391.

geldiklerinde inanmamakla kalmayarak pervasızca tartışırlar ve sonunda, "Bu Kur'ân eskilerin masallarından başka bir şey değil"[73] diyerek kestirip atarlar. Ayrıca onlar Kur'ân'dan uzak durdukları gibi başka insanların onu dinlemesine de engel olurlar. Ne var ki onlar bu tavır ve tutumlarıyla kendilerini cehenneme mahkûm etmekten başka bir şey yapmış olmazlar, fakat bunun da farkına varamazlar.[74] İşte dünyada her biri yol haritası olan Allah'ın âyetlerini (Kur'ân'ı) yalanlayıp ona karşı hep olumsuz tavır takındıkları için cehennemin başındaki acıklı halleri ve pişmanlıkları el-En'âm 6/27. âyette şöyle tasvir edilmektedir:

"وَلَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَالَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ"

> "Cehennemin önüne getirilip orada bekletildikleri zaman onların acıklı hallerini bir görsen! O zaman, 'Keşke dünyaya geri gönderilsek de Rabbimizin âyetlerini asla yalanlamasak biz de müminlerden olsak' deyişlerini bir görsen!"

Müşrikler, cehenneme girmeye ramak kalmışken, pişmanlıklarını üç farklı temenni ile dile getireceklerdir: Birincisi, dünyaya geri dönme, ikincisi, Allah'ın âyetlerini yalanlamama ve üçüncüsü ise mümin olma isteği.

"Allah'ın âyetlerini yalanlamayacakları ve mümin olacakları" aslı olmayan bir iddiadan ibarettir. Bu hal onların içinde bulundukları psikolojik hallerini yansıtmaktadır. Bu durum, denizde seyahat ederken birden bire dev dalgalarla karşılaşan müşriklerin inançlarını şirkten arındırıp tüm samimiyetleriyle yalnız Allah'a yalvarıp yakarmalarına ve Allah'ın onları selamete erdirmesi üzerine -sanki o hali yaşamamışlar gibi- tekrar eski şirk inançlarına dönmelerine benzer.[75] Nitekim bu insanların asla samimi olmadıkları konu ettiğimiz âyetten hemen bir sonraki âyette (6/28) şöyle dile getirilmektedir: "Bakmayın böyle dediklerine! Dünyada iken kabul etmedikleri hakikatler gözlerinin önüne serildiği ve artık hiçbir hakikati inkâr etme imkânı kalmadığı için böyle söylerler. Yoksa onlar dünyaya geri gönderilseler, kendilerine

73 el-En'âm 6/25; el-Enfâl 31; en-Nahl 16/24.

74 el-En'âm 6/21-26.

75 Bk. Yûnus 10/22-23; el-Ankebût 29/65; Lokmân 31/32.

yasaklananları yine yaparlar ve daha önce olduğu gibi yine, ‘Hayat bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir. Biz öldükten sonra tekrar diriltilecek değiliz.’ derler. Onlar yalancıların ta kendileridir!”

Özetle, Allah’ın hayat düsturu olarak ve sonuçta güzel bir akıbete layık ve nail olunması için lütfedilen âyetlerini yalanlayanlar karanlıklarda kalmış sağır ve dilsizdirler.[76] Karanlıkların, cehaleti ve cehaletin doğurduğu inadı, taklidi ve küfrü ifade ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca âyetleri yalanlamanın bir şekli de âyetlerden yüz çevirip onları unutmak demektir. Bu durumdaki insan, hem bu dünyada darlık ve sıkıntı içinde olacak hem de mahşer yerine kör olarak getirilecektir. Kişi sebebini Allah’a sorduğunda ise verilen cevap oldukça manidardır: “Vaktiyle sana âyetlerimiz gelmişti. Ama sen onları unutmuştun. İşte bugün de sen unutulacaksın.” İşte biz, günaha batıp haddi aşan, rabbinin âyetlerine inanmayan kimseleri böyle cezalandırırız. Bilinmelidir ki, böylelerinin âhirette çekecekleri azap (dünyadaki sıkıntılı hayatlarından) çok daha şiddetli ve sürekli olacaktır.”[77]

2.3. Peygamber’in Yolunu Yol Edinmemek

Yukarıda da ifade edildiği gibi, peygambere itaat etmek ve onun yolundan gitmek gerektiği pek çok âyette dile getirilmektedir. Peygamberin yolu Allah’ın yoludur ve bu yol dosdoğru yol olan sıratı-müstakimdir. Bu yolda sabitkadem olmaktır asıl marifet. Nitekim her Fatiha okunuşunda “اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” diyerek Yüce Allah’tan bizleri sırat-ı müstakimde daim eylemesini talep ederiz. Zira O’dur bize bu şekilde dua etmemizi öğreten. Peygamberler hidayet rehberleridirler, onların yolu izlenerek hidayetin gerçek sahibine vasıl olunur ancak. Tam da bu bağlamda eş-Şûrâ 42/52-53. âyetlerini salık veririz: “...Hiç şüphesiz sen insanları dosdoğru yola çağırmaktasın. O yol, göklerde ve yerde ne varsa hepsinin sahibi olan Allah’ın yoludur. Dikkat edin! Bütün işler Allah’a döner.”

Dünyada hak ve hakikat eri olan peygamberin yolunu takip etmeyen, peygamberin kutlu yolunu yol edinmeyip kendisine başka yollar edinen kâfirlerin/zalimlerin şöyle acı bir tabloyla karşı karşıya gelecekleri el-Furkân 25/27. âyette ifade edilmektedir:

76 el-En‘âm 6/39.
77 Tâhâ 20/124-127.

"وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَالَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا"

"O gün, zalim/müşrik kimse derin bir pişmanlıkla parmaklarını ısırıp şöyle uğunacak: 'Keşke ben de peygamberin tuttuğu yolu tutmuş olsaydım!"

Âyette derin bir pişmanlık duyacak kişinin "zalim" olarak nitelendirilmesi çok manidardır. Zira zulüm hak sahibine hakkını vermemektir. Rehber olarak gönderilen peygamberin hakkı, onun Allah tarafından getirdiği hakikatleri gösteren yolunun yolcusu olmaktır. İlim, irfan, güzel ahlak ve hikmet dolu peygamberin yolundan başka yollara sapmak kişinin kendisine yaptığı en büyük zulümlerdendir. Çünkü bu kişi(ler), yol göstermesi ve sonuçta dünya ve âhiret mutluluğuna erişmeleri için Allah'ın gönderdiği peygamberin hayat tarzına, sünnetine uymayarak zalim nitelemesini hak etmiş olmaktadır. Allah'ın elçisi ve aynı zamanda O'ndan haber getiren peygamberin yolunu yol edinmemek sonuç olarak zulümdür.

2.4. Allah'ın Övgüyle Nitelediği Kullardan Olmamak

Mümin olmamak: Mümin, Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik eden ve onlara inanan kimsedir.[78]

Âhirette pişmanlığın dile getirileceği hususlardan biri mümin olmamaktır. Bu hususa ilişkin âyet el-En'âm 6/27. âyettir:

"وَلَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَالَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ"

"Cehennemin önüne getirilip orada bekletildikleri zaman onların acıklı hallerini bir görsen! O zaman, 'Keşke dünyaya geri gönderilsek de Rabbimizin âyetlerini asla yalanlamasak biz de müminlerden olsak' deyişlerini bir görsen!"

Mümin olmadıklarına hayıflanan ve derin bir pişmanlık duyan kâfirler, ebedi ikametgâhları olan cehennemi boylayacakları esnada imanın ne kadar

78 Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 212

ulvi bir değer olduğunu anlayıp kavrayacaklar, lakin iş işten geçmiş olacaktır. Allah, herkesin mümin olmasını ister ki o sebeple vahiyler ve kutlu elçiler göndermiştir. Fakat kendisi, hiç kimseyi mümin olması için zorlamaz. İmanın kişinin istek ve özgür iradesinin bir sonucu olması gerektiğini hükme bağlar.[79] İnsanlar iman etmediği için çok üzülen rahmet elçisinin insanları ille de imana getirmek gibi bir sorumluluğunun olmadığına ve ona düşenin âyetleri tebliğ olduğuna dair tembihlerde bulunur.[80]

Âyette mümin olmakla âyetleri yalanlamamak arasındaki sıkı ilişki dikkatlerden kaçmamaktadır. Çünkü âyetler inanılsın ve emirlerine, yasaklarına ve tavsiyelerine göre bir hayat yaşansın diye gönderilir. Aksi takdirde kaçınılmaz son âyette ifadesini bulduğu gibi olacaktır.

Müslüman olmamak: Müslim, inancının gereğini tam bir teslimiyetle yerine getiren kimsedir. Türkçede Farsça kurala göre çoğul olarak "Müslüman" şeklinde kullanılmaktadır. Tevhid inancına sahip olup her daim Allah'a yönelen, O'na teslim olandır Müslüman. Kısaca Müslüman Allah'a teslimiyetin gereğini yapan demektir.

Küfürde direnen kâfirler gün gelecek kıyamet gününde el-Hicr 15/2. âyetinde ifade edildiği gibi "رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ" "Müslüman" olmayı çok isteyecekler: "Keşke biz de Müslüman olsaydık!" Dünyada samimi olarak tevhid ehli olmayı çok ama çok arzu edecekler.[81] Kâfirlerin bu cevapsız istekleri ölüm veya kıyamet günü, kendi hallerini ve Müslümanların hallerini bizzat gördükleri zaman olacaktır. Müslümanların cehennem ateşinden çıktıklarını gördükleri zaman söyleyecekleri de zikredilmiştir.[82]

Sâlih olmamak: Bu kavram, dine ve dünyaya yönelik hem faydalı işleri hem de bu işleri yapan kimseyi tanımlar. Kur'ân'da amel fiili pek çok yerde "sâlih/sâlihât" isim-sıfatla birlikte kullanılması dikkate değerdir.[83] Bu kullanımdan yapılan her işin sâlih olması, yani Allah'ın rızasına uygun olmasının gerektiğini anlıyoruz. Kısaca, sâlih amel işleyenler, faziletli, erdemli

79 Bk. el-Bakara 2/256; Yûnus 10/99; el-Kehf 18/29; es-Secde 32/13; eş-Şûrâ 26/4; el-Leyl 92/12; el-Kâfirûn 109/6.

80 Bk. el-En'âm 6/107; Yunus 10/99; eş-Şûrâ 42/48.

81 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 2: 198.

82 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* 557; Nesefî, *Medârik*, 2: 182. Günahkâr Müslümanların ateşten çıkacaklarına dair rivayetler için bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7: 489-491.

83 Bk. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, 410-412.

müminlerdir. Çünkü "sâlih amel" terkibinin geçtiği hemen tüm âyetler "iman eden(ler)"le birlikte zikredilmektedir. Bu birlikte kullanımdan iman ile amel-i sâlih arasında çok sıkı bir ilişkinin olduğu kendini ele vermektedir.

İman etmeyip dolayısıyla sâlih kul olmayan insanlar üzerinden, Yüce Allah ölüm gelmeden önce insanların pişmanlıklar içinde kıvranmaması için şu ilahî ikazda bulunmaktadır:

"وَأَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ"

"Ölüm gelmeden önce size verdiğimiz nimetlerden Allah yolunda harcayın. Aksi hâlde, ölüm anında, 'Rabbim! Bana birazcık süre versen de tasadduk etsem ve böylece sâlih kullarından olsam!' diye yalvarıp yakarmanın hiçbir faydası olmaz."[84]

İbn Abbas'a göre âyette "ölümün geciktirilmesini" isteyen kişiler mümin olmayanlardır; çünkü mümin dünyaya geri dönüşü istemez.[85]

Allah'ın seçkin kulları ve aynı zamanda toplumlarının yaşayan örnekleri olan peygamberlerin sâlih bir kul olabilmek için üstün gayret gösterdikleri âyetlerle tespit edilmiştir. Hayatlarının temeline bu düşünceyi yerleştirmiş ve bu konuda taviz vermeden bir ömür sürmüşlerdir. "Sâlih kullar arasına girme isteği" Hz. Yûsuf'un şu samimi, içten ve bir o kadar da mütevazı duasında yankılanmaktadır: "... Ey gökleri ve yeri yaratan rabbim! Dünyada da âhirette de benim velim sensin. Benim ruhumu Müslüman bir kul olarak al ve beni sâlih kulların zümresine dâhil et." Bu gibi âyetlerden âhirette, hesap gününde pişman olmamak için sâlih kul olmanın ne kadar da önemli olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda el-Mü'minûn 23/99-100. âyetleri de dikkatlere sunmak istiyoruz:

"حَتَّى إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ" "لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ"

84 el-Münafikûn 63/10.
85 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 30: 17.

> "O kâfirlerden birine ölüm gelince şöyle yalvarır: 'Rabbim! Beni tekrar hayata döndür de seni razı edecek sâlih ameller yapayım. Asla! Onun söylediği bu söz boş bir lakırdıdan ibarettir. Artık onların önünde dünyaya geri dönüşlerine bir engel vardır. Bilakis onlar kıyamet günü diriltilecekler."

İbn Abbas'a göre sâlih amel, kelime-i şehadettir.[86] Fakat sâlih ameli daha geniş anlamda yorumlayarak gerek inanç ve gerekse amel bağlamında Allah'ın razı olduğu işleri yapıp razı olmadıklarını terk etmek şeklinde ifade edebiliriz.

Müşriklerin bu istekleri el-Fussilet 41/24. âyette şöyle cevap bulmaktadır: "Böyle kimselerin azabın elemine dayansalar da dayanamasalar da bundan böyle daimî ikametgâhları cehennemdir. Allah'ın razı olacağı işler yapmak için dünyaya dönme isteğinde bulunduklarında bu istekleri asla kabul edilmeyecektir."

Müttaki olmamak: Özünde Allah'ın emir ve yasaklarına karşı gelmekten sakınmayı ifade eder. Genel anlamda ise müttaki, dinin emir ve tavsiyelerine uyan, haram ve günahlardan kaçınma hususunda titizlik gösteren kişidir. Allah müttakileri cehennem azabından korumuştur.[87] Bundan dolayı müminler Allah'ın kendilerini cehennem azabından korumasını istediği gibi[88] Allah da tüm müminlerden kendilerini ve ailelerini ateşten korumalarını ister.[89]

Kur'an'da, Allah'ın dünyada din-i mübin-i İslam'ı titiz ve duyarlı yaşayanları, âhirette cehennem azabından kurtaracağı bildirilmiştir. Ancak Allah'ın asla bağışlamayacağı en büyük günah olan şirkten[90] arınmayan ve Allah'a karşı gelmekten sakınmayan kâfirlerin âhiretteki durumlarının oldukça kötü olacağı ez-Zümer 39/57. âyette şöyle ifadesini bulmaktadır:

86 Kurtubî, *el-Câmi'*, 12: 100.
87 ed-Duhân 44/56; et-Tûr 52/18; el-İnsân 76/11.
88 el-Bakara 2/201; Âl-i İmrân 3/191.
89 et-Tahrîm 66/6.
90 en-Nisâ 4/48, 116.

" أَوْ تَقُولَ لَوْ أَنَّ اللّٰهَ هَدَانِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ "

"Yahut 'Keşke Allah beni (zorla da olsa) doğru yola ulaştırsaydı da ben O'nun emirlerine itaatsizlikten sakınan biri olsaydım.' demek zorunda kalmasın."

Aslında Allah'ı hem kendisi, hem resulü ve hem de gönderdiği âyetler hep hidayete dolayısıyla sorumlu bir kul olmaya çağırıyordu. Dünyada peygamberin ve vahyin rehberliğinde yola revan olmayanlar iş işten geçtikten sonra zorla da olsa hidayete erdirilmeyi istiyor. Ama ne mümkün!

Muhsin olmamak: Genel olarak iyilik ve lütufta bulunan, bir işi en güzel şekilde yapan, Allah'a ihlâsla kulluk eden demektir. Allah muhsindir ve muhsinleri sever.[91] Muhsin seviyesine ulaşmanın yolu, neyi ve nasıl yaptığını bilmeye bağlıdır. Hz. Peygamber ihsanı "Cibrîl hadisi" diye bilinen meşhur hadiste şöyle tanımlamıştır: "İhsan Allah'ı görür gibi O'na ibadet etmendir; her ne kadar sen O'nu görmesen de O seni görmektedir."[92]

Dilci ve müfesssir olan Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), ihsanın imanın özü, ruhu ve kemali, dolayısıyla kulluk mertebelerinin en üstünü olduğunu belirtir.[93] İhsanın bu kapsamı bilhassa takvâ ile yakından ilgili görünmektedir.[94]

Çeşitli âyetlerde "muhsinlerin" hilim ruhunu yansıtan bazı seçkin özellikleri üzerinde durulmuş ve bu suretle ihsan kavramının içeriğine giren erdemlere de işaret edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Öfkeye hâkim olma, affetme, hoşgörü, sabır,[95] işlerde aşırılıktan sakınma, kararlılık ve cesaret,[96] tokgözlülük ve cömertlik.[97]

Allah'ın üstün meziyetlerinden dolayı kendilerini sevdiği muhsinler, O'nun izniyle cennet ve nimetlerine layık ve nail olacaklardır. Fakat bu özelliklere sahip olmayanlar ve özellikle Kur'ân'a uymayanlar ise âhirette azabı

91 Bk. Âl-i İmrân 3/148; el-Mâide 5/13, 93.

92 Buhârî, "Tefsîr", 31/2, "Îmân", 37; Müslim, "Îmân", 1.

93 Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *Besâ'iru zevi't-temyîz*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2: 465.

94 Mustafa Çağrıcı, "İhsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 544

95 Âl-i İmrân 3/134-135; el-Mâide 5/13; Hûd 11/115; Yûsuf 12/90.

96 Âl-i İmrân 3/147-148.

97 el-Bakara 2/236; Âl-i İmrân 3/134.

gördüklerinde "muhsinlerden olmayı" çok isteyecekler. Bu gerçek ez-Zümer 39/58. âyette şöyle gündeme taşınır:

"أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ"

> "Veyahut azabı görünce, 'Keşke bana dünyaya dönme fırsatı verilse de iman edip Allah'ı razı edecek işler yapan bir kimse olsam' diye pişmanlık içinde kıvranmak zorunda kalmasın."

Bu başlık altında ez-Zümer 39/56. âyeti de değerlendirmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz:

"أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَاحَسْرَتَا عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللّٰهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَ"

> "Sonunda 'Eyvah! Allah'a karşı işlediğim günahlardan dolayı yazıklar olsun bana! Üstelik bir de O'nun diniyle alay eder dururdum.' diye yanıp yakılmak durumunda kalmasın."

Tâbiî müfessir Katâde (ö. 117/735), "Bu kâfirler, Allah'a itaat etmedikleri gibi bir de itaat eden Müslümanlarla alay ettiler, onları küçümsediler." demiştir.[98] Âyette müşriklerin Kur'ân'ı, Resulullah'ı ve müminleri alay konusu yaptığı anlaşılmaktadır.[99]

Kâfirlerin âhirette pişmanlık içinde yaptıkları hiçbir istekleri kabul edilmeyecektir. Allah o zaman şöyle buyuracak: "Hayır! İş işten geçti artık. Vaktiyle sana âyetlerim geldi ve sen onları yalanladın. Büyüklük tasladın ve böylece kâfir oldun." (ez-Zümer 39/59)

2.5. Dostun/Arkadaşın Seçimine Dikkat Etmemek

Dünyada gerçek dostun seçimi, seçilen dostları kim için ve ne için seçileceği, seçilen dostlarla nereye kadar yolculuk yapılacağı gibi hususlar son derece önem arz etmektedir. İslami ölçülere göre seçilmeyen "dostlar(!)" âhirette dövünmenin, hayıflanmanın sebebi olacakları el-Furkân 25/28-29. âyette ifadesini şöyle bulmaktadır:

98 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 945.
99 Kurtubî, *el-Câmi'*, 25: 177.

''يَاوَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا'' ''لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي
وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا''

"Keşke filancayı dost edinmeseydim. Vallahi, bana okunup anlatılan Kur'ân'dan beni o uzaklaştırdı. Demek ki şeytan böyle yalnız ve çaresiz bırakırmış insanı!"

Âyetin nüzul sebebi olarak İbn Abbas'ın (ö. 68/687-688) şöyle dediği rivayet edilmektedir: Übey b. Halef, Hz. Peygamber'in sohbetlerine katılır iman etmediği halde söylediklerini dinlerdi. Ukbe b. Ebi Muayt ise bundan Übey'i yasaklardı. Şa'bi'nin (ö. 104/722) dediğine göre ise Ukbe, Ümeyye b. Halef'in dostu idi. Daha sonra Ukbe Müslüman olunca Ümeyye, Ukbe'ye "Eğer Muhammed'e tabi olursan yüzüm yüzüne haram olsun!" dedi. Bunun üzerine Ukbe dostu Ümeyye'yi razı etmek için tekrar küfre döndü. İşte bunun üzerine Allah Teâla bu âyeti indirdi.[100] Âyet, ister Ukbe b. Ebi Muayt isterse başka kâfirler hakkında inmiş olsun bunlar gibi olan bütün zalimleri/kâfirleri muhtevidir. Çünkü her zalim kıyamet gününde son derece pişman olacaktır.[101]

Kur'ân'da Yüce Allah'ın Hz. İbrahim'i kendisine dost edindiği bildirilmektedir: "وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا" Bu dostluğun gerekçesi, Hz. İbrahim'in şirkten arınmış bir şekilde bütün samimiyetiyle özünü Allah'a teslim etmiş olmasıdır.[102] Hz. İbrahim'in benimsediği tevhid inancına uyan kimsenin dininden/inancından hiç kimsenin dini/inancı daha güzel ve daha sahih değildir ve olamaz da![103] Tefsirlerdeki bilgilere göre Allah'ın Hz. İbrahim'i dost edindiğini bildirmesi, bir dostun dostuna değer vermesi gibi, İbrahim'i seçtiğinin ve ona bilhassa değer verdiğinin ve ona ilahî bir takım sırları lütfeylediğinin mecazi bir ifadesidir.[104] Allah onu bir takım kelimelerle sınava tabi tutmuş o da sınavı başarmış, kavmini tevhid-i ilahîye davet etmiş, putlara, yıldızlara, güneşe ve aya tapmalarına engel olmaya çalışmış, tağuta karşı gelmiş; Allah

100 Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982), 191. Vâhidî'nin verdiği bu iki rivayette Übey ve Ümeyye isimlerinin birbirine karıştırılabileceği olma ihtimali olmakla beraber bu iki şahsın kardeş olduğunu hatırlatmak isteriz. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6: 116.

101 İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6: 116.

102 Bk. el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/67; en-Nahl 16/120.

103 en-Nisâ 4/125.

104 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 262; Elmalılı, *Hak Dini*, 3: 1476-1477.

uğrunda ateşe atılmaktan, oğlunu kurban etmekten, malını misafirlere ikram etmekten çekinmemiştir. Onun duasının bereketiyle zürriyeti -zalimler hariç olmak üzere- nübüvvet makamıyla taltif edilmiştir. İşte böyle bir Allah dostunun (Hz. İbrahim) dinine tâbi olan kişiler de Allah'ın dostluğundan elbette hissedar olacaktır.[105] Dost isteyene Allah yeter. Ayrıca Allah'ın dost edindiklerini dost edinmek de bize düşer.

Hz. Peygamber de Allah'ın dostluğunu tercih etmiştir. Nitekim o bu konuda şöyle buyurmuştur: "Eğer kendime candan bir dost edinecek olsaydım Ebû Bekir'i tercih ederdim; fakat arkadaşınız (Muhammed) Allah'ın dostluğunu tercih etmiştir."[106]

2.6. Âhiret Hayatı İçin Hazırlık Yapmamak

Allah'ın yasası gereği dünya hayatı çalışma yeri, buna karşın âhiret hayatı ise çalışmanın sonucunun devşirileceği mekândır. Dünya hayatının geçici buna karşın âhiret hayatının ebedi olduğu pek çok âyette ısrarla insanların gündemine taşınmaktadır. Gerçek ve ebedi hayat âhiret hayatıdır. Kur'ân müşrikler özelinde tüm insanlara çağlar ötesinden şu mesajı veriyordu: İyi düşünüldüğü takdirde bu fani hayatın imansız ve âhirete kayıtsız olarak yaşandığı takdirde oyun ve oyalanmadan başka bir şey olmadığı anlaşılırdı. Peki ya âhiret! İşte asıl hayat uhrevî hayattır. Keşke bu gerçek idrak edilse![107]

Merhametli davranmayı kendisine ilke edinen Yüce Allah "yarın" olarak nitelediği âhiret hayatı için hazırlık yapmaları gerektiğine dair müminlere şu muazzam tavsiyede bulunmuştu ötelerden: "Ey Müminler! Allah'a itaatsizlikten sakının. Herkes âhiret için ne hazırladığına baksın. Evet, Allah'a itaatsizlikten sakının. Unutmayın ki Allah yaptığınız her şeyden haberdardır."[108] Dünyada yapılan ve yapılması gerektiği halde yapılmayan her amel kişinin karşısına çıkarılacaktır. Mesela bu gerçek el-İnfitâr 82/5. âyette şöyle ifade edilmekteir: "Herkes dünyada yaptığı ve yapması gerektiği halde yapmadığı her şeyi anlayacaktır."

105 Elmalılı, *Hak Dini*, 3: 1476-1477. Benzer yorumlar için bk. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 2: 128.

106 İbn Mâce, "Mukaddime", 11; Tirmizî, "Menâkıb", 14.

107 el-Ankebut 29/64.

108 el-Haşr 59/18.

Yapılan hazırlığa çok dikkat edilmesi gerekmektedir; zira dünyada yapılan her şeyin âhirette kişinin karşısına çıkacağı düşünülmeli[109] ve ne yapılacaksa buna göre yapılmalıdır. Peki, hazırlık yapılmadığı takdirde ne olur? gibi muhtemel bir soruya hemen bir sonraki âyette cevap verilmektedir: "Sakın Allah'ı unutan, O'nun dinini hiç umursamayan, bu yüzden Allah'ın da kendi kurtuluşları için âhiret hazırlığı yapmayı kendilerine unutturduğu kimseler gibi olmayın. Çünkü onlar fâsıkların ta kendileridir."[110]

Allah'ın emirlerini terk eden, O'nu hakkıyla takdir edemeyen ve O'ndan korkmayan kişiler Allah'ı unutmuş demektir.[111] Allah'ın da bu kişilere kendi ebedi kurtuluşları için âhiret hayatına yönelik olarak hayır işlemeyi unutturduğu kimselerdir.[112] Bu kişiler kıyamet ve hesap günü gerçek hayatla yüzleştikleri zaman, halleri çok yaman olacak ve pişmanlıklarını şöyle dile getirecekler: " يَقُولُ يَالَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي " "Keşke buradaki hayatım için dünyada iyilikler yapmış olsaydım!" (el-Fecr 89/24). Kâfirler bu pişmanlıklarını, iç yangınlarını kıyamet kopup yeryüzü darmadağın olduğu, Allah'ın emri gelip melekler dahi saf saf dizildiği ve cehennem ~~de~~ orta yere getirildiği zaman dile getirecekler. Tam bu sahneler esnasında insanın aklı başına gelecek, ama iş işten geçtiği için bunun hiçbir faydası olmayacak.[113] Çünkü bu kâfirler hiç tükenmeyecek ebedi cennet nimetlerine layık ve nail olabilmek için dünyada Allah'ın rızasına uygun sâlih ameller yapmamıştır. Şimdi ise "ölüm olmayan bu hayatım için Allah'ın gazabından kurtaracak ve rızasını kazandıracak sâlih ameller işleseydim dünyada" diye yanıp yakılmaktalar.[114]

2.7. İnfak/Tasadduk Etmemek

Yüce Allah istisnasız bütün varlığın yaratıcısı, yöneticisi, hâkimi ve sahibidir. Mal da O'nun, mülk de O'nundur. O, hikmeti ve imtihan gereği bu dünyada kimine az kimine çok vermektedir. Az verir imtihan eder, çok verir yine imtihan eder. O halde kula yakışan ve yaraşan, verilen maddi-manevi, zahiri-batini, küçük-büyük bütün nimetlerin hem bir emanet olduğu hem de imtihan sebebi

109 Mesela bk. el-Bakara 2/110.
110 el-Haşr 59/19.
111 Şevkânî, *Fethü'l-Kadîr*, 5: 273.
112 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, 3: 344; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12: 50.
113 el-Fecr 89/21-23.
114 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 12: 579.

olduğu gerçeğini kabullenip buna göre yaşantısını şekillendirmektir. Bu bilgi ve bilinç insanı her iki cihanda mutlu ve huzurlu yapar. Çünkü insan inanır ki Allah'ın emanet olarak verdiği malda-mülkte fakir fukaranın hakkı vardır.[115] Özellikle ilk dönem Mekkî surelerde rızık olarak verilen malın bir kısmının infak edilmesine yönelik Allah'ın ısrarlı emir ve tavsiyelerinin çok manidar olduğunu düşünüyoruz. Bu konuda çarpıcı olduğunu düşündüğümüz "sarp yokuş" anlamına gelen "akabe" kelimesine dikkat çekmek istiyoruz. Sarp yokuşun nasıl aşılması gerektiği şöyle sıralanmaktadır: "Esiri hürriyetine kavuşturmak, açlığın kol gezdiği zamanda akrabadan olan yetimi-öksüzü ve aç-açık hâldeki fakir-fukarayı doyurmak. Ayrıca iman edip birbirlerine sabır ve merhameti öğütleyen kimselerden olmaktır." (el-Beled 90/12-17) İşte âhirette ebedi mutluluğu getirecek ameller! Çünkü sorumluluk sahibi bu faziletli insanlar amel defterlerini sağ taraftan alacaklar.[116] Ne muhteşem bir sonuç!

İnsanların nedamet duyup pişmanlıklar içinde kıvrılmaması için ta ötelerden bu konuya el-Münâfikûn 63/10. âyetinde dikkatleri çekmişti:

"وَأَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ"

"Ölüm gelmeden önce size verdiğimiz nimetlerden Allah yolunda harcayın. Aksi hâlde, ölüm anında, 'Rabbim! Bana birazcık süre versen de hayırlı işler yapsam ve böylece sâlih kullarından olsam!' diye yalvarıp yakarmanın hiçbir faydası olmaz."

İnfak etmek, müminlerin en önemli özelliklerinden biri olarak Kur'ân'da sıklıkla zikredilmektedir.[117] İnfakın önemi, müminlerin âhirette rezil rüsva olmamaları için onlara emir/tavsiye niteliğinde hitap eden şu âyette ifade edilmektedir: "Ey İman edenler! Hiçbir alışverişin, dostluğun ve şefaatin geçerli olmayacağı gün gelip çatmadan önce, size lütfettiğimiz nimetlerin bir kısmını hayırlı işlerde (Allah yolunda) harcayın. Mallarını Allah yolunda harcamayıp nankörlük edenler zalimlerin ta kendileridir." (el-Bakara 2/254)

Sonuç olarak sâlih kul olmanın en önemli yollarından birinin infak/tasadduk olduğu anlaşılmaktadır.

115 ez-Zariyât 51/19.

116 el-Beled 90/12-18.

117 Bk. el-Bakara 2/3; Âl-i İmrân 3/17; el-Mü'minûn 23/4.

3. AHİRETTE PİŞMANLIK İÇERİSİNDE İFADE EDİLEN TEMENNİLER

Keşke anlamı ifade eden edatlar veya doğrudan "الندامة" ve "حَسْرَة" kelimeleriyle pişmanlıkları dile getirilen insanların, azabı gördüklerinde farklı temennilerde bulundukları birçok âyette zikredilmiştir. Yukarıda farklı bağlamlarda ifade ettiğimiz bu temennileri şu şekilde tasnif edebiliriz:

3.1. Dünyaya Geri Dönmeyi İstemek

Cehennem azabıyla karşı karşıya gelen insanın en büyük pişmanlığı hiç şüphesiz "Yüce Allah'a hakkıyla kul olmamak"tır. Bu anlamda Yüce Allah'tan yeniden dünyaya gönderilmeyi temenni etmekte ve o gün pişmanlığa konu olan bütün yaptıklarını telafi etmek istemektedir. Ancak yukarıda da sıklıkla beyan edildiği gibi artık iş bitirilmiş ve hüküm verilmiştir. Bu nedenle onların bu istekleri hiçbir şekilde karşılık bulmayacaktır.

3.2. Toprak Olmayı İstemek

Âhirette pişmanlık içerisinde bulunan insanın temennilerden biri de "toprak olmayı istemek"tir. Kuşkusuz bu istek Allah'ın yolunu yol edinmeyip kıyamet gerçeğini inkâr edenler tarafından dile getirilecektir. Konuya ilişkin âyet en-Nebe suresinin son 40. âyetidir: "إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَالَيْتَنِي كُنْتُ تُرَابًا" "Şüphesiz biz sizi yakında gelecek olan azap konusunda uyarmaktayız. O gün herkes dünyada yaptığı işlerin karşısına çıktığını görecektir. İşte o zaman kâfir insan, 'Eyvahlar olsun bana! Keşke toprak olsaydım da yok olup gitseydim.' diye pişmanlıkla dövünecektir."

Müfessir Fahreddin er-Razi (ö. 606/1209) bu âyeti çeşitli açılardan yorumlamaktadır: Birincisi, kıyamet günü kâfir, yaptığı amellerin boş olduğunu, mümin ise imanını ve günahlarının bağışlandığını görecek. İkincisi, kâfir dirilmeden önce toprak idi. Buna göre mana şöyle olur: "Keşke hesap vermek için diriltilmeseydim de toprak olarak kalsaydım!" diyecektir. Üçüncüsü, hayvanlar bir araya toplanacak boynuzsuz boynuzludan hakkını alacak sonra onlara muhasebeden sonra 'toprak olun' denilecek. İşte kâfir bu esnada bu hayvanlar gibi toprak olmayı isteyecek, çünkü böylece Allah'ın azabından kurtulacaktır.[118]

118 Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 31: 25.

Âyette vurgulanan hususlar şunlardır: Allah geleceği kesin olan yakın bir azaba karşı uyarmaktadır. Kıyamet günü herkes dünyada yaptığı bütün amellerini görecektir. Kâfirler toprak olmayı isteyecektir. Neden bu kâfirler toprak olmayı isteyecek? Çünkü yaptıkları bütün ameller tevhid temelinden yoksun olup Allah rızası için değildi. Bunun neticesi de cehennem azabında ebedi olarak kalmaktır. İşte o azabı görmemek için tamamen yok olmayı arzu edeceklerdir. Böyle bir talepte bulunmalarının sebebi, öldükten sonra dirilme gerçeğine inanmayıp ölüp toprağa karışıp yok olacaklarına inanmaları olabilir. Zira en-Nâziât 79/10-12. âyetlerde bu husus kendini ele verir gibidir: "Böyleyken, o kâfirler hâlâ alay ederek şöyle diyorlar: 'Ya! Demek biz toprakta çürüyüp kemik yığınına dönüştükten sonra tekrar bu hâlimize döndürüleceğiz. Öyleyse biz yandık!"

3.3. Amel Defterini Sol Taraftan Almamayı İstemek

Bütün varlığın mutlak hâkimi ve yöneticisi olan Yüce Allah'ın kanunu ve hikmeti gereği dünyada insanların dile getirdiği bütün söylemleri, yaptığı ve yapması gerekirken yapmadığı, küçük büyük tüm eylemleri melekler vasıtasıyla kayıt altına alınmaktadır.[119]

Kıyamet günü amel defterleri ya sağ taraftan ya da sol taraftan verilecektir. Sağ taraftan verilenler müminler olup cennetle ödüllendirileceklerdir;[120] sol taraftan verilenler ise cehennemliklerdir.[121]

Amel defteri sağdan verilenlerin hesabı kolayca görülecek kendisini gibi inanmış dostlarının yanına sevinç ve neşe içinde dönecektir.[122] Amel defteri sağ tarafından verilen kişi sevinç içinde şöyle diyecek: "İşte amel defterim, alın okuyun! Evet, ben bir gün yaptıklarımın hesabıyla karşılaşacağımı biliyordum." İşte o kişi mutlu ve huzurlu bir hayat yaşayacak. Hem de güzelliğine paha biçilmez cennette yaşayacak. Cennetteki meyveler dallarından sarkmış halde olacak. Cennettekilere, 'Dünyadaki güzel amellerinizin mükâfatı olarak afiyetle yiyip-için!' denecek." (el-Hâkka 69/19-24)

119 Bk. el-Kâf 50/17-18; el-İnfitâr 82/10-12. Ayrıca bk. ez-Zilzâl 99/7-8.

120 el-Vâkıa 56/8, 10-40, 90-91; el-Hâkka 69/19-20; el-Beled 90/18.

121 el-Vâkıa 56/41 vd.; el-Hâkka 69/25. el-İnşikâk 84/10. âyette ise amel defterinin arkadan verileceği ifade edilmektedir.

122 el-İnşikâk 84/7-9.

Amel defteri soldan verilenlerin feryatları mahşer alanında şöyle yankılanacak: "O gün herkesin amel defteri ortaya konulacak. İşte o zaman göreceksin ki kâfirler, amel defterlerindeki kayıtlar karşısında dehşete düşüp, "Eyvahlar olsun bize! Bu nasıl bir amel defteri ki küçük-büyük denmemiş, bütün her şey kayda geçirilmiş!" diyecekler. Böylece onlar, dünyada iken yaptıkları her şeyle yüzleşecekler. Rabbin kimseye haksızlık etmez." (el-Kehf 18/49)

Amel defteri sağdan verilip cennetlere yerleştirilen müminlere karşın amel defteri sol taraftan verilip ebedi azaba kendilerini mahkûm edenlerin feryat ve figanları el-Hâkka 69/25-27. âyetlerde yankılanmaktadır:

"وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَالَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيَهْ" "وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيَهْ" "يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ"

"Amel defteri sol tarafından verilen kimse şöyle diyecek: 'Keşke bana amel defterim hiç verilmeseydi! Hesabımı hiç bilmeseydim! Keşke ölümle her şey bitmiş olsaydı! Malım bana hiçbir fayda vermedi. Bütün güç ve kudretimi yitirdim."

Çünkü bu kişilere göre tesadüfen geldikleri hayat bu dünya hayatından ibaretti. Peygamberlerin sürekli olarak uyardığı kıyamet, hesap, amellerin tartılması, amel defterlerinin verilmesine ilişkin olayların gerçekliği yoktu. Ölümle her şey bitecekti. Şirkleri, zulümleri, inkârları yanlarına kalacaktı. Fakat gün oldu şimdi amellerle yüzleşme zamanı.

SONUÇ

Yüce Allah merhametinin bir gereği olarak insanı doğru yola eriştirecek vasıtaları her zaman insanın hizmetine sunmuştur. Bu vasıtalardan biri olan Kur'an'da, insan sürekli dehşetli bir günün azabına karşı uyarılmaktadır. Bu uyarılarda karşımıza çıkan en önemli üsluplardan biri, insanların pişmanlıklarının sergilendiği sahnelerin etkileyici bir ifade ile sunulmasıdır. İnsanların yoğun bir şekilde pişmanlık yaşayacağı bir gün olması nedeniyle "pişmanlık günü" olarak nitelendirilen kıyamet gününde insanlar, vaad edilen günün gerçek olduğunu bizzat temaşa edeceklerdir.

Pişmanlık gününde insanların haykırışları, Kur'an'da farklı şekillerde zikredilmektedir. Nitekim bu haykırışlar bazen doğrudan pişmanlık anlamı ifade kelimeler eşliğinde, bazen de olmayacak bir temenniyi ifade etmek için kullanılan bir edat eşliğinde sunulmaktadır.

"الندامة" ve "حَسْرَة" kelimeleri Kur'an'da pişmanlık anlamı ifade eden kelimeler arasında yer almaktadır. Pişmanlık anlamı taşıyan kelimeler doğrudan Yüce Allah tarafından bu aciz insanların pişmanlığını ifade etmek için kullanılmıştır. Bununla birlikte bu kelimeler çaresizliğinin farkına varan insanların ağızlarından dökülen birer pişmanlık ifadesi olarak da zikredilmiştir.

"لَيْتَ", "لو", "هل" gibi gerçekleşmesi imkânsız bir temenniyi ifade etmek için kullanılan edatlar, Kur'an'da çaresizlik içerisinde kıvranan insanın pişmanlığını ifade etmek için de sıklıkla kullanılmıştır. Nitekim bu edatlar, âhiret bağlamında kullanıldıklarında sürekli olarak pişmanlık içerisinde kıvranan insanın gerçekleşmesi mümkün olmayan bir temennisini ifade etmektedir.

Dünyada işlemiş olduğu günahlara karşılık olarak azap ile karşı karşıya kalan insan, yapmadıkları için de derin bir pişmanlık içerisinde hayıflanarak tekrar dünyaya döndürülmek isteyecektir. Bu temennisi içerisinde de kendi pişmanlığına sebep olan durumları itiraf etmektedir. İlgili âyetlerde bu durumlar şu şekilde zikredilmektedir: Allah'a ve Resulüne itaat etmemek, Allah'ın âyetlerini yalanlamak, Peygamber'in yolunu yol edinmemek, mümin, müslim, salih, müttaki, muhsin kul olmamak, dostun/arkadaşın seçimine dikkat etmemek, âhiret hayatı için yatırım yapmamak, infak/tasadduk etmemek.

Âhiret günü, dünya hayatında Allah'a iman etmeyen, âhiret gününün varlığını inkâr eden insanlar yap(ma)dıkları her şeyin pişmanlığı içerisinde imkânsız temennilerde bulunacaktır. Bir kısmı tekrar dünyayı gönderilmeyi isteyecek, bir kısmı toprak olmayı isteyecek bir kısmı da amel defterinin sol taraftan verilmemesini veya hiç verilmemesini temenni edecektir. Ancak bu pişmanlıklar içerisinde beyan edilen temenniler onların acziyetini ortaya koymaktan başka bir işe yaramayacaktır. İnsan dünyaya gönderilse de yine aynısını yapacaktır. Oradaki bu isteklerinde asla samimi değiller!

KAYNAKÇA

Abdülbâkî, Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm.* İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1984.

Akdağ, Hasan. *Arap Dilinde Edatlar*. Konya: Tekin Kitabevi, ts.

Alper, Hülya. "Tekzip". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 40: 391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Alper, Ömer Mahir. "İtaat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23: 444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Âlûsî, Ebü'l-Fadl Şihabüddîn Mahmûd. *Rûhu'l-meânî.* 15 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.

Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd. *Meâlimü't-tenzîl.* 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Beyzâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl.* 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.

Çağrıcı, Mustafa. "İhsan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 21: 544-546. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Doğan, D. Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: BeyanYayınları, 1989.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Ali. *el-Bahru'l-mühît*. 21 cilt. Thk. Mâhir Cevves. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2015.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili.* 9 cilt. İstanbul: Nşr. Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1982.

Ezdî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen. *Cemheretü'l-lüga.* 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *Besâ'iru zevi't-temyîz*. 6 cilt. Thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

Halîl b. Ahmed, el-Ferâhîdî. *Kitâbü'l-ayn.* Thk. Abdülhamid Hendârî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Âşûr. *et-Tahrîr ve't-tenvîr.* 30 cilt. Beyrut: Müessesetü't-Târîh, ts.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atiyye. *el-Muharrerü'l-vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz.* 5 cilt. Thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdullah Cemâlüddîn b. Hişâm. *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ.* Nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432/2011.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 8 cilt. Thk. Muhammed İbrâhîm el-Bennâ-Muhammed Ahmed Âşûr-Abdülazîz Ğanîm. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l-Arab.* 9 cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1434/2012.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-Tefsîr.* 8 cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Karaman, Hayreddin-Çağrıcı, Mustafa-Dönmez, İbrahim Kafi-Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir.* 5 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

Kılıçarslan, Mehmet. "Kur'an-ı Kerim'deki Temenni İfadeleri". *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016): 13-44.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân.* 20 cilt. İskenderiye: Dâru İbni Haldûn, 1417/1996.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân.* 17 cilt. Thk. Ahmed Vanlıoğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-'uyûn.* 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2008.

Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed. *el-Hidâye ile'l-Bülûği'n-Nihâhe*. 12 cilt. b.y.: y.y., 1428/2009.

Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî.* 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Ahmed Ferîd. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârkü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl.* 3 cilt. Thk. Yûsuf Ali Bedîvî, Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1432/2011.

Özsoy, Ömer - Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an.* Ankara: Fecr Yayınları, 1996.

Râgıb el-İsfahânî, el-Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân.* İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.

Râzî, Fahruddîn. *Mefâtîhu'l-ğayb.* 32 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1425-26/2005.

Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 22: 212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethü'l-kadîr*. 5 cilt. Thk. Abdurrahmân Umeyre Beyrut: Dâru İbni Haldûn, 1994.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân.* 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

Teftâzânî, Sa'düddîn. *Muhtasaru's-Sa'd şerhu telhisi Kitâbi miftâhi'l-ulûm.* Thk. Abdulhamid Hindâvî, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2013.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Esbâbü'n-nüzûl.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.

Zebidî, Muhammed Murtaza. *Tâcu'l-arûs.* 10 cilt. Thk. Nevaf el-Cerrâh. Beyrut: Dâru Sâdır, 2011.

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhû.* 5 cilt. Thk. Abdülcelîl Abdühû Şelebî, Kahire: Dâru'l-Hadîs.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Tefsîrü'l-Keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1430/2009.